

פרופסור שלמה דב גויטיין ז"ל

צילום: עליזה הולץ

בורגקונשטאדט, גרמניה, ד' בניסן תר"ס (3 באפריל 1900) –
 פרינסטון, ניו ג'רסי, ארצות-הברית, ט"ו בשבט תשמ"ה (6 בפברואר 1985)

חוקר השותפות ההיסטורית שבין היהדות לאסלאם

שאל שקד

פרופסור שלמה דב גויטיין נפטר בגיל 85 כאדם צעיר ומלא תנופה. מרחק הזמן הקצר שעבר מאז פטירתו אינו מאפשר להעריך בצורה מאוזנת ומלאה את מפעלו המדעי ואת משקלו, מה גם שמדובר בפעילות מדעית שהינה רבת כמות מאוד, ועוד יותר מכך רבה היא ומגוונת בתחומי התעניינותה ובנושאה. פרופסור גויטיין עסק בכמה מעגלים שונים של פעילות. בין המעגלים השונים

הללו יש כמובן קשר פנימי, אך רוב האנשים אשר לא ניחנו בכשרונותיו, במרצו ובכוח העבודה המופלא של גויטיין היו מסתפקים בדרך-כלל באחד מהם ומגיעים בכך לידי מיצוי אישיותם ולידי סיפוק תאוותם. גויטיין, שהיה מטבעו חסר שקט ומנוחה, נרדף על-ידי הדחף של הסקרנות האינטלקטואלית ושל הרצון והצורך לפעול ולהשפיע ולהתחלק עם הקהל בפרי ידיעותיו. הוא עסק רוב חייו בעונה אחת בתחומים שונים ובסוגי פעילות שונים ועשה הכל ברמה ובמידת מקצועיות, שיש בהן כדי לעורר הערכה ויראת כבוד.

מהלך חייו, כפי שתיאר אותו בעצמו, מלמד משהו על אישיותו ועל אופן עבודתו. לאחר שסיים את חוק לימודיו בגרמניה עלה לארץ כאיש צעיר, מתוך בריחה מפני דרך חיים אינטלקטואלית גרידא, כדי להתמסר לחיי המעשה וההגשמה הציוניים. כשנקרא על ידי ד"ר י"ל מאגנס ללמד את לימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטה העברית, ביקש גויטיין שתניתן לו אפשרות לנסוע שוב לברלין כדי להכין את עצמו להוראה באוניברסיטה. בעצם, כפי שסיפר גויטיין, היתה כוונתו לחלק את זמנו בין כתיבת מחזות, פעילות שבה ראה אז את יעדו, ובין הלימוד האקדמי. אולם הסקרנות המדעית העבירה אותו על כוונתו הראשונה, והוא הקדיש את כל זמנו לבריאת קריאת ספרות מדעית. מששב לארץ והשתלב באוניברסיטה העברית, שהיתה צעירה מאוד לימים, פיצל את זמנו ואת מרצו בין עבודה אקדמית לעבודה בתחום החינוך ומעורבות בחיי הציבור, ויתכן שעדיין לא ראה את עיקר יעדו בתרומה המחקרית. הוא פירסם הרבה בכל התחומים שהזכרתי, אך רק בשלב מאוחר למדי בחייו, כשהיה כבר בסביבת גיל החמישים, הגיע להחלטה שעליו להקדיש את מירב כוחו למחקר בתחום שבו התחיל לפעול רק באותם הימים, תחום חקר הגניזה. החלטה זאת גררה אותו, במישירן או בעקיפין, להעתיק את משכנו מירושלים לארצות-הברית. הריחוק מן הארץ איפשר לו מידה של התנזרות מחיי המעשה ומן הפיזור האינטלקטואלי, שהיה נתון לו כל כך, ונתן לו הזדמנות להתמסר לתמסרות מוחלטת לעיסוק המדעי המרכזי של חייו, עיסוק שודאי בזכותו בעיקר הוא יזכר. ריכוז זה שנתרכז בנושא האחד העיקרי במשך תקופת חייו האחרונה ואריכות הימים שזכה לה, תוך כדי צלילות הדעת ויכולת גדולה של עבודה, נתנו לו את האפשרות להביא את המפעל הענק של חקר החברה והתרבות של המזרח התיכון על-פי תעודות הגניזה עד קרוב להשלמה, לפי תוכניתו המקורית ואף מעבר לתוכנית זו.

אינני מוסמך לדבר על תרומתו של גויטיין בתחום החינוך, תחום שהיה פעיל בו במשך שנים רבות, ושבו כתב ספרים ומאמרים רבים; אין לי גם יכולת להעריך את מפעלו בהוראת העברית והתנ"ך, וגם אלה הם נושאים שבהם עסק במשך שנים רבות, במעשה ובכתיבה. גם כשאני מצמצם את עצמי לניסיון לתאר את מפעלו של גויטיין כחקר האסלאם ובחקר החברה היהודית של תקופת הגניזה, גם אז אני עלול להסתכן בתפיסת המרובה. מובן מאליו שמראש הוצאתי מתחום הסקירה הזאת את הנושא של חקר יהדות תימן, נושא שבו עוסק פרופ' שלמה מורג בחוברת זו בצורה מלאה ומוסמכת.

תרומתו הגדולה הראשונה של גויטיין בתחום חקר הערבית והאסלאם היתה, כך נראה לי, בעבודה שהוא עצמו לא ייחס לה חשיבות רבה במיוחד, ואפילו הביע בכמה הזדמנויות צער על המאמץ המרובה שנאלץ להקדיש לה. כוונתי להמהדורה המדעית של הכרך החמישי של ספר הגיניאלוגיה וההיסטוריה הגדול 'אנסאב אל-אשראף' של

אל־בלאד'רי (ירושלים תרצ"ו; ביבליוגרפיה, מס' 69).¹ מאחר שהמהדורה התבססה על כתב־יד אחד, שהיה היחיד הידוע באותו זמן, הצריכה הכנתה רכישת בקיאות מרובה ככל האפשר בשפע עצום של מקורות ערביים קדומים, שיש בהם הקבלות ושינויי נוסח לעומת הטקסט כפי שנמסר בכתב־היד היחיד של הספר. על־ידי השוואת ההקבלות והשינויים שבין אותו כתב־יד לעשרות ספרים אחרים, שבהם נמצא נוסח דומה של מסורת, אפשר היה להחליט מה הוא הנוסח המהימן ביותר, ואגב כך לראות גם את גלגולי המסורת בתוך הספרות הערבית. גויטיין עצמו ציין, שהפיק תועלת מהעבודה הזאת, בכך שהמאמץ שהשקיע בה אילץ אותו להיכנס לתוך מכמני הלשון והספרות הערבית בצורה אינטנסיבית, והביא אותו לרמת הידע הגבוהה שרכש בשפה הערבית. בדרך העבודה הזאת שנקט, הוא סלל כמעט מבלי משים דרך חדשה לטיפול בטקסט ערבי קלאסי וקבע שיטה, שהפכה ברבות השנים לסימן־ההיכר המובהק של מה שניתן להתכנות בשם האסכולה הירושלמית של עיבוד טקסטים ערביים. שיטה זו מתבססת ככל האפשר על כלל הספרות הערבית, על מצבור רב ככל האפשר של מקבילות, שיש בהן כדי להעיד על מקומה וחשיבותה של המסורת בתוך המערכת הספרותית כולה.

אף שלכאורה אין בעבודה מסוג זה משום תחושת יצירה, שהרי המאמץ העיקרי נתון לבירור פרטים של נוסח ומשמעות של משפטים, הרי היה בה משום הכנה מצוינת לעבודתו העיקרית, שנעשתה אמנם בתחום של הסינתזה והשחזור ההיסטורי, ובכל זאת היתה זאת עבודה שהתבססה תמיד על קריאה מדויקת ומפורטת של מסמכים ותעודות. התמונה הרחבה והכוללת של מבנה החברה, ההכללות בדבר דפוסי המשטר וההנהגה המוסלמית, מעולם לא באו על חשבון הבירור המדויק וההתמצאות המפורטת בנתונים הטקסטואליים.

כשרונו של גויטיין לעסוק בשאלות כלליות, לפרוס יריעה רחבה ולצייר תמונה שבה מודגשים הקווים העיקריים, בא לידי ביטוי בולט בספרו *Jews and Arabs* (ביבליוגרפיה, מס' 281). זה הוא ספר הנקרא בשטף, כיוון שהוא נועד לקהל המשכיל הרחב, אך הוא מבוסס על ידע רב ומעמיק בתולדות היהודים ובתולדות האסלאם. איצטלת המלומד לא פגמה אצל גויטיין ביכולת הקומוניקאציה עם הקהל הרחב שאיננו מקצועי, והעניין הרב שגילה בסיפורים הקטנים של ההיסטוריה, בשיחזור עובדות ופרטים הנראים לכאורה טפלים, בתיאור דמות בלתי ידועה מן הגניזה, עניין זה לא טישטש אצלו את יכולת ההסתגלות וההבחנה במגמות ובתהליכים היסטוריים רחבים.

אחת הבעיות המרכזיות בתולדות האסלאם, שלהן הקדיש גויטיין מחשבה רבה, היתה הבעיה של המקורות הדתיים של דת האסלאם, בעיה המתמצית בשאלה: מנין באה ההשפעה המכרעת על מחשבתו הדתית של מחמד, מנין שאב את הידע שלו על הדתות המונותאיסטיות שקדמו לו, ומה דחף את האסלאם להתפתח בכיוון שבו הלך. גויטיין הקדיש למכלול השאלות הזה מחשבה רבה. הוא כתב על כך מאמר ב'ציון', דן בשאלות אלה בהרחבה בפרק מספרו *Jews and Arabs*, וכן עסק בהן בפירוט רב בקורס הרצאות שנתן באוניברסיטה העברית אשר גם הופיע בצורת ספר

1 ההפניות הן לביבליוגרפיה של כתביו של פרופ' ש"ד גויטיין, שהכין אברהם הטל, ירושלים תשל"ה.

משוכפל בכותרת 'האסלאם של מחמד'. השאלה הזאת והגיסיון להשיב עליה כורכים ביחד את ניתוח הטקסט של הקוראן, נושא שבו החל גויטיין את עבודתו המדעית (נושא עבודת הדוקטור שלו היה: 'התפילה בקוראן'), עם העניין הרב שגילה כל חייו ביהודי ערב ובקשרים שבין היהדות לאסלאם לכל אורך תולדותיהם. מאחר שההשפעות היהודיות היחודיות אינן משקפות את היהדות הרבנית, כפי שהיא מוכרת לנו ממקורות בני התקופה, ומאחר שמאידך גיסא, ההשפעות הנוצריות הספציפיות נראות כמופיעות יחסית מאוחר בחיי מחמד, ובנוסף לכך הן גם נראות פחות מרכזיות ופחות בעלות משקל בהתפתחות מחשבתו הדתית, אנו עומדים בפני הקושי לקבוע מהיכן שאב מחמד את עיקר תפיסתו הדתית. שאיפתו של גויטיין למצוא גורם מגובש אחד, שבו אפשר לתלות את המקור לאותה השפעה, הביאה אותו לידי הנחה בדבר קיומה של קבוצה יהודית בעלת נטיות נוצריות, שאיננה תואמת את הדימוי המקובל של יהדות רבנית שיש לנו לגבי אותה תקופה. קבוצה זאת, כך שיער גויטיין, היתה קרובה ברוחה לתנועה הקראית, כפי שהתגבשה בשלב מאוחר יותר. הויכוח בשאלה זאת ודאי לא תם עדיין. האופי היהודי המובהק של חלק מן החומר שבקוראן ובחדית' הקדום, ובעיקר של ההלכה המוסלמית בהתגבשותה הראשונה ובחילוקי הדעות הקדומים המופיעים בה, הוא נושא הממשיך להעסיק את החוקרים. יש מקום לשער, שפתרון הבעיות הקשורות בקשרים הקדומים שבין היהדות לאסלאם המתהווה עשוי לזרות אור לא רק על תהליך התגבשותו של האסלאם, אלא גם על המושגים שלנו בדבר המבנה הדתי של החברה היהודית בערב, ואולי גם במקומות אחרים, באותה תקופה בתולדות ישראל, שכל כך מעט שרד לנו ממנה. בכך אולי חשיבות המאמץ שעשה גויטיין להגדיר את אופיה של הקבוצה היהודית שעמה עמד מחמד במגע בראשית דרכו.

פרט לנושאים שיש להם זיקה חזקה לתולדות ישראל ולקשרים בין יהודים לערבים, תרם גויטיין לא מעט גם לחשיבה על התגבשותם של המוסדות השלטוניים בתקופה הראשונה של הממלכה המוסלמית. מאמריו על 'כתאב אל-צ'אבה' של אבן אל-מקפע (מס' 183), על בניית כיפת הסלע (מס' 203) ועל מקורו של המונח 'זויר' (מס' 356) הם בין הדוגמאות לתרומותיו של גויטיין בתחום חקר התהוותם של המוסדות המוסלמיים. רבים ממאמריו בנושאים האסלאמיים כונסו בקובץ מאמרים באנגלית, שבו, כדרכו, לא הסתפק רק בהעתקת המאמרים כנתינתם הראשונה בעת פירסומם הראשון, אלא שיכתב ועיבר אותם מחדש כדי שישתלבו ויהוו שלמות חדשה. נטייתו האסטתית והספרותית באה לידי ביטוי ברור בעריכה החדשה של החומר ובדאגה למראהו הסופי.

תרומתו החשובה והגדולה של גויטיין למדע היהדות ולחקר האסלאם נובעת מעיסוקו האינטנסיבי בחומר הגניזה. עיסוק שהחל בו בשנות החמישים המוקדמות והמשיך בו עד סוף ימיו. גם כאן היה הרעיון שהתגבש בעל חשיבות עצומה לא רק בשל התוצאות המרשימות שהוא הצמיח, אלא גם בשל דרך עבודה חדשה על חומר בעל משמעות היסטורית מן התרבות של העולם המוסלמי בימי הביניים. עיקר העבודה על חומר הגניזה עד תקופתו של גויטיין, וזאת היתה עבודתם של מלומדים חשובים וגדולים במספר לא מבוטל, היתה בדרך של ליקוט קטעים בעלי משמעות היסטורית מיידית. דרכם של חוקרים כמו פוזנאנסקי, מאן, אסף ואחרים היתה למצוא בין מאות אלפי הקטעים של גניזת קאהיר מכתבים, מעשי בית-דין ומסמכים אחרים,

שאפשר לשבץ אותם בתוך המסכת ההיסטורית הידועה, לפרש אותם ומתוך כך ללמוד פרט חשוב פחות או יותר, או להוסיף משהו על הידוע לנו מכבר. בדרך העבודה הזאת ניתנה כמובן העדפה ברורה למסמכים הנוגעים לאנשים בעלי-שם, שאפשר לזהותם, או לעניינים ציבוריים בולטים, ומטבע הדברים הוזנחו בדרך-כלל התעודות העוסקות בענייני המשפחה ובענייני הפרט של אנשים שלא היו מוכרים מספרי ההיסטוריה. גם גויטיין עסק מפעם לפעם בחומר זה: הוא תרם לידע הקיים לגבי קורות חייו של ר' יהודה הלוי ושל דניאל בן עזריה, ופירסם תעודות שמהן אפשר ללמוד על התגובות היהודיות למסעי-הצלב, וכן העיר הערות שיש בהן משום חידוש בעניינים קהילתיים שונים ורבים. אך הגילוי הגדול של גויטיין היה בכך, שהוא הראה כי אפשר ללמוד על החברה והתרבות של תקופת הגניזה במזרח התיכון הרבה יותר מתוך קריאה שקדנית ומדוקדקת של אלפים רבים של מסמכים ומכתבים של אנשים שלא השאירו את רישומם כלל בזירת ההיסטוריה – מאשר אם מתרכזים רק בתעודות שיש להן כביכול ערך היסטורי ברור. כמובן שבדרך-כלל אין במכתב בודד מסוג זה כדי ללמדנו הרבה. אולם צירופם של אלפי מסמכים מאפשר לשחזר קורותיהם של אנשים בודדים, היכולים לשמש דוגמה לאחרים, שמכתביהם לא השתמרו, ולהבהיר את קורותיהן של משפחות שבניהן היו פעילים, למשל, בסחר עם ארצות רחוקות. ריבוי הפרטים מצטרף למסכת עשירה ומגוונת המתארת את חיי היום יום, ענייני הכלכלה, לימוד וחינוך, מעמד האשה, יחסי משפחה, מעמדם של בעלי אומנויות ומשרות שונות, ועוד ועוד דברים רבים, שבלעדיהם אי-אפשר להגיע להבנה פנימית של חברה. כשרונו המופלא של גויטיין היה ביכולתו לקלוט חומר רב בהיקף אדיר, לעבד אותו ולהוציא ממנו תיאור שבו אין העצים בולעים את היער, אלא העובדות הבודדות משמשות כאבני בניין, או כאבני פסיפס, והן תורמות כל אחת את צבעה המיוחד לתמונה הכוללת.

הסטת נקודת הכובד של הדיון מן הדמויות הדומיננטיות של מנהיגים ואנשי ציבור בולטים לעבר המירקם החברתי של מעמד הביניים אמנם משקפת כיוון רחב יותר בהיסטוריוגרפיה של ימינו, אך בעיני גויטיין היתה לה אולי משמעות אישית מיוחדת. את המודל המודרני הקרוב ביותר לחברה הים תיכונית של הגניזה הוא מצא, כפי שכתב בדברי מבוא לכרך השני של ספרו 'חברה ים-תיכונית' (ביבליוגרפיה, מס' 493), לא בגרמניה של שנות ילדותו, שהיתה חברה אוטוריטטיבית, ולא בארץ-ישראל של שנות בגרותו, שהיתה חברה בעלת נטיות לסוציאליזם ולדאגה ממוסדת לרווחת הפרט, אלא בארצות-הברית. החברה של הגניזה, בדומה לחברה האמריקאית, היתה חברה בעלת ארגון מרכזי רופף, ובעלת רוח של תחרות וחופש כלכלי. הדגש על אנשי המעמד הבורגני בחברה הזאת התאים, כמדומני, לאהדה שחש גויטיין כלפי חברה שבה עיקר הפעילות הקובעת אינה מרוכזת באליטה מצומצמת, תהא זאת אליטה כלכלית, חברתית או אינטלקטואלית, אלא היא מפוזרת בכלל חברי המעמד הבינוני, מעמד הסוחרים ובעלי המקצוע, ותרומתם הכוללת היא הקובעת את דמות החברה.

גויטיין העדיף לקרוא לספרו המונומנטאלי, המבוסס על חומר הגניזה, בשם 'חברה ים תיכונית', ולא בשם שיבליט דווקא את הצד היהודי או את הקיום היהודי של נושאי התעודות הללו בתוך חברה מוסלמית. זאת היא בחירה שיש בה כדי להעיד על תפיסה מוגדרת ביחס לאותה היסטוריה. כשגויטיין דן ביהודים וערבים הרי

שעמדתו היתה עמדה של יהודי שאיננו מבליט בצורה חד־צדדית את הטיעון היהודי, אלא להיפך: הוא מנסה להראות את מורכבות היחסים, את הכאב והלחץ, ויחד עם זאת את אותו היבט ביחסים, שגויטיין העדיף לקרוא לו הסימביוזה היהודית־מוסלמית. לא יהיה אפשר לראות בגויטיין רומאנטיקן, אבל היתה בו כמיהה להבליט בישותם של שני העמים, היהודים והערבים, את היותם ביסודו של דבר שני עמים של חבל הארץ הים־תיכוני. בספרו ההיסטורי הגדול ניכרת השאיפה לעסוק לא בהיסטוריה יהודית דווקא, ולא בהיסטוריה ערבית או מוסלמית, אלא בהיסטוריה של אזור, מתוך הבלטה של השותפות והדמיון שבאורחות חייהם של בני העדות שבאותו האזור. בכך ביקש אולי גויטיין להגיע לראייה כוללת, המתעלה מעל להבדלים שבין העמים והעדות הדתיות ורואה את האחדות הרחבה יותר.

גויטיין דיבר, אם כי לא בפירוט רב, על הדתיות העמוקה שהיתה בו בימי נעוריו ועל זניחתו את הדתיות הזאת במידה רבה, לפחות כלפי חוץ. עם זאת הדגיש את העובדה שהוא נשאר אדם דתי בפנימיותו, אף שזוהי דתיות שאינה נאמנה בצורה מוחלטת לצורות החיצוניות של הדת. הרבה מן הנאמנות הדתית העמוקה הזאת נשארה בו גם בדרך הדיון בשאלות היסטוריות. נאמנות זאת התקשרה לתחושה הומאניסטית, שכיוונה את התעניינותו ההיסטורית. קצת מעמדותיו בענייני השעה ובענייני מדינה נובע מדרך המחשבה הזאת: השאיפה להגיע להבנה רחבה, לצורת קיום שבה המתחים הלאומיים והדתיים יטושטשו וירדו מדרגתם המכרעת בחיינו. עבודתו המדעית היתה עבודה נאמנה של היסטוריון, מבוססת על מקורות וטקסטים, ללא עירוב מודע של הטפה או של נקיטת עמדה. אך הדחף הפנימי שהביא אותו להקדיש מאמץ כה רב למפעל ההיסטורי המונומנטאלי שלו, ודאי קשור באותה אמונה הומאניסטית היונקת משורשים דתיים. נראה לי שהוא היה מקבל את הניסוח, שהבנה טובה יותר של קיומה ההיסטורי של חברה יהודית לצידה של חברה מוסלמית, קיום שיש בו גם שותפות וגם מתחים וניגודים, יש בה לפחות כדי לתת תקווה, שהדגם הזה איננו חד־פעמי ושהוא עשוי לשמש ולהתחדש גם בעתיד.

ש"ד גויטיין: מפעלותיו בחקר יהדות תימן

שלמה מורג

כפתח דבריו לספרו 'התימנים' – היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח' כתב שלמה דב גויטיין:

אחת המתנות הטובות שזכיתי בהן בחיי, היתה היכרותי את השבט היהודי היקר, התימנים. היתה בכך העשרה רבה של מחשבתי המדעית. היכרות זו פתחה לי אשנב – ושמא חלון גדול – אל עולם המזרח בכלל, ומדמה אני שבלעדיה לא הייתי מוכשר להבין כראוי את החברה היהודית בתקופת הגניזה הקהירית, שבה אני עסוק למעלה משלושים שנה, למרות ההבדל הניכר בין ההווי התימני הרוחני ה'יהודי' יותר, לבין זה המדבר אלינו מתוך דפי הגניזה, שיש בו מידה מסויימת של חומרות זעיר-בורגנית. אך 'המפגש התימני' שלי היה בו גם צד אנושי יקר: ההרגשה כאילו הושב לי משהו שאבד לאבותי זכרונם לכרכה בגלותם הארוכה בארצות הצפון...¹

בשורות אלה הביע גויטיין לא רק את זיקתו הנפשית אל עדת תימן ולימוד עולמה, אלא גם את ראייתו את הקשר ההדוק שבין שני התחומים החשובים אשר עסק בהם, ואשר מחקריו שינו את פניהם מן הקצה והקימו בהם מפעלות עתירי ממדים: חקר יהודי תימן וחקר הגניזה.

על זיקתו הנפשית של מורי הגדול והאהוב, שלמה דב, לחקר העדה, יכולתי לעמוד גם מתוך החוויה האישית של העבודה יחד אתו בקרב עולי תימן שהגיעו ארצה בשנות החמישים הראשונות. משהגיעו העולים ושוכנו במעברות, לא נשתהה גויטיין והחל בעבודת שדה, שמטרתה היתה להקיף תחומים ונושאים רבים.² זכיתי להילוות אליו בעבודת השדה הזאת – ואכן היתה זאת זכות גדולה – וזכורני באיזו מיומנות מיוחדת עלה בידו למצוא מסרנים טובים, ליצור עמם קשר, ולדלות מהם מידע רב. גישתו לבני העדה היתה חופשית ופתוחה, והיה בה צירוף של חוכמה ונימוס, וצירוף זה הוא שעמד לו לדובב את המסרנים שעימם עבד. באותן פגישות הוא מילא דפטר אחורי דפטר ובהם מידע יקר מפז על ישובי היהודים בתימן, על אורחות-החיים, חיי הרוח והדת, הפרנסה והמקצועות ועוד ועוד. ואוסיף: כשהתכוונתי בגויטיין הנתון בעבודת השדה, השקוע בשיחות עם העולים, יכולתי לראות באיזו מידה של סקרנות הוא נמשך אל חקר הנושא. בשמחה ובהתלהבות הוא נהג לשוחח על עניין חדש שעמד עליו או שהתברר לו. היתה זאת שמחה אמיתית של חוקר מגלה והיתה כאן גם בחינה נוספת: אהבה וקשר פנימי אל העדה.

1 ש"ד גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 3.

2 על נושאי עבודת השדה אפשר ללמוד גם מן: 'השאלונים לחקר יהדות תימן (בעיקר בני הכפרים והעיירות)', התימנים, עמ' 345.

כבר בראשית דרכו כחוקר העדה התימנית הבין גויטיין שעליו לקנות לעצמו ידיעה ממשית בשפת הדיבור שלה. הערבית של יהודי תימן היתה ידועה מעט מאוד באותן שנים, שנות העשרים של מאה זאת, שבהן החל גויטיין (לאחר עלייתו ארצה בשנת 1923) במפעלו התימני, ולמעשה היה צורך להניח את היסודות לאיסוף הנתונים הלשוניים ולבירורם. בדרכו ללימודה של הערבית-היהודית התימנית התמזגו שתי גישות: מצד אחד הבין גויטיין שללא הכרת שפה זאת, על גוניה ונימי גוניה לא יתכן מחקרה של העדה, ומצד שני היתה כאן גישה, שכונה אותה 'גישה לשונית', ואשר לפי דבריו היתה גישתו המקורית: 'רציית' לחקור דיבור שמי טהור כפי שניתן למצוא בשפת הדיבור של יהודים יוצאי תימן, שהגיעו ארצה ממדינה כלב חצי-האי ערב, בלא שהיה להם מגע של ממש עם העולם החיצון.³

גויטיין מתאר בצורה ספרותית מעניינת כיצד נתגבש והלך הידע הלשוני שלו וכיצד אסף חומר להכרת לשונם של יהודי תימן. במרוצת השנים נצטבר עימו חומר מרובה, ובכללו סיפורים, פתגמים ושירים. כדרכו ראה גויטיין את מה שלפניו, בין הדברים אמורים כסיפור או כפתגם תימני ובין הם מוסכים על תעודה מן הגניזה, ראייה רחבת מידות ועתירת בחינות, הדנה בעניין מצדדיו השונים.

מחקריו של גויטיין על הערבית-היהודית התימנית, שתוצאותיהם נתפרסמו בספרו 'ימניה', שהוא אוסף של פתגמים בליוויית מבוא חשוב, הסברים והקבלות, וכן במאמרים שונים שפירסם, הניחו את היסוד לידיעה מדעית של לשונם הערבית של יהודי תימן — בעיקר של יהודי צנעא.

המחקר הראשון, שגויטיין כתבו עברית, הוא מאמרו על היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן.⁴ מאז נדפס מאמר זה בשנת תרצ"א, הופיעו מחקרים לא מעטים על היסודות העבריים והארמיים בלשונות הדיבור של קהילות המזרח; אבל עד שהופיע מאמר זה מועט ומצומצם היה המחקר בנושא שלפניו. חשיבות מאמרו אינה רק בחומר המרובה שהוא מביא, חומר שעניין בו לתולדותיה של העברית המועברת מדור לדור, כשהיא מותקת במסורתה של לשון הדיבור, אלא גם בחלונות שהוא קורע לתחומים של אנתרופולוגיה והיסטוריה. אף במחקר זה הראה גויטיין את יכולתו המיוחדת לדון בשאלות שלא היו במרכז עיסוקיו המדעיים אלא רק בשולי הדרכים העיקריות והחשובות שהוא הילך בהן. גם מסורותיה העבריות והארמיות של העדה ריתקו את מעייניו, ובשיחותיו הרבות עם תלמידי-חכמים בני העדה עלו עניינים אלה של המסורות וחזרו ועלו.

הן בתחום הלשוני והן בתחומים אחרים, שמיד נבוא לדבר עליהם, הביא גויטיין למחקר יהודי תימן מיופיותו של המדע המערבי, האירופי, שהוא היה מעוגן בו כולו ורובו. פירותיו של זיווג זה, שבין גישה מדעית אירופית ובין התלהבות של חוקר המבקש לחשוף את קווי ייחודה של עדה, שסממני תרבותה היהודית אין להם מקבילות, ניכרים גם במאמריו על חיי החברה של העדה ועל תרבותה ההיסטורית. אפשר שיותר מכל מחקר אחר בתחום זה ידוע מאמרו 'החינוך היהודי בארץ תימן כטיפול של חינוך יהודי מקורי', אשר חזר ונדפס כמה פעמים עד שנעשה מעמדו קלאסי, ויש בו הרבה יותר משמלמד עליו שמו. לפנינו תיאור של דפוסי תרבות

3 ראה מסתו: 'דרכי בחקר יהודי תימן', התימנים, עמ' 7.

4 התימנים, עמ' 269-287.

חשובים בחיי העדה הכתוב ביד אמן, כדרכו של גויטיין, וכיד יכולתו הספרותית הטובה עליו. גישתו של המחבר היא סינכרונית-תיאורית מכאן ודיאכרונית-היסטורית מכאן, שכן הוא עוסק בבחינותיהם ההיסטוריות של דפוסי תרבות אלה. והיריעה היא רחבה ועשירה ביותר. בכלל הנושאים שמחקרו זה עוסק בהם: הערכה שלילית של גיל הילדות בקרב התימנים; העדר טכס בר-מצוה; בית-הכנסת כבית החינוך העיקרי של הילד; מקומו המרכזי של בית האב בחינוך; חברת המבוגרים והשפעתה; האם והסבתא — האשה התימנייה כמחנכת; חינוך הבנות, ועוד. מסקנתו של גויטיין היא, שדפוסי החינוך של יהודי תימן משקפים למעשה קווי חיים ותרבות מן התקופה התלמודית כפי שהם נשתמרו בקרב העדה.

עיקר החומר במאמר זה יסודו בעבודת שדה שיטתית וממושכת. והם הדברים במאמר אחר שלו בתחום האנתרופולוגי, והוא 'דיוקנו של כפר אורגים תימני'. הנתונים שעליהם מיוסד המאמר נאספו בסיועו של שאלון שיטתי. יש במאמר זה תיאור מיוחד במינו, ואולי יחיד בספרות המדעית על יהודי תימן. עלה בידי גויטיין לתאר כאן צדדים אנתרופולוגיים רבים של כפר מכפרי היהודים בתימן על רקעו הגיאוגרפי והחברתי, מבנה אוכלוסייתו, היחס בינו ובין הסביבה הלא-יהודית, יחסי המשפחה, חיי התרבות ועוד ועוד. גויטיין משפיע על הקורא שפעי ידיעות ומצייר ציור נפלא של עולם רחוק-קרוב, שכל פרטיו עולים, כאמור, מתוך בירור וליבון נתונים של עבודת שדה, והדברים מרתקים.

ראוי לראות את עבודת השדה של גויטיין, בעיקר בשנות השלושים והארבעים, בפרספקטיבה ההיסטורית של תולדות המחקר: באותן שנים לא היו מחקרי השדה מרובים, ודאי שמעטים היו ביותר ביחס להתפתחותם משנות החמישים ואילך, ולכן יש לראות בהם משום פריצת דרך חשובה, שהיו בה גם התוויה והנחיה לחוקרים אחרים, צעירים יותר, איש איש בתחומו.

פרקי מחקר נרחבים ומפוארים הן עבודותיו ההיסטוריות של גויטיין על יהודי תימן, הבנויות על פרסום תעודות וניתוחן. במחקרים אלה נפגשים שני אפיקים גדולים במפעלותיו: חקר הגניזה מכאן וחקר יהדות תימן מכאן, והם בנו למעשה את רצף ידיעותינו על פרקים חשובים ביותר בתולדות יהודי תימן בימי-הביניים. במאמרו 'תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וארץ ישראל וכישיבת הרמב"ם'⁵ עסק גויטיין במסמכים העתיקים ביותר על יהודי תימן בתקופת האסלאם, שבבע אגרות ששלחן גאון מגאוני בבל אל יהודי תימן. מאגרות אלו, שנמצאו בגניזה, הסיק גויטיין מסקנות היסטוריות חשובות מאוד באשר לקשרים בין תימן ובין ישיבות בבל מכאן ובין ישיבות ארץ-ישראל מכאן, ואף באשר לעניינים חשובים אחרים, ובכללם היקפו הגיאוגרפי של הישוב היהודי בתימן. לעניין אחרון זה העלה גויטיין מתעודה של הגניזה, שבתקופת הגאונים היה ישוב יהודי במקום הנקרא תרג, דרומית למכה, במרחק של ארבעה ימי הליכה ממנה ובמרחק של תשעה ימי הליכה צפונית לצעדה. בתקופה זאת נפרשו אפוא ישובי היהודים בתימן על פני שטח נרחב בכיוון מרכזו של חצי-האי ערב.⁶

לעניין היקפו של הישוב היהודי בתימן חוזר גויטיין אף במאמר ידוע אחר שלו,

5 שם, עמ' 19-32.

6 שם, עמ' 22.

יהדות תימן וסחר הודו היהודי⁷: 'העדות הפנימית הראשונה על יהודי תימן', אומר גויטיין, 'מציגה אותם כפיזור מלא ובשטח הרבה יותר רחב משמצינו אותם ערב היציאה ההמונית בשנת תש"ט'.⁸ ולא רק הרחק צפונה השתרע הישוב היהודי אלא גם בקצה הדרומי של תימן היו ישובים של יהודים. גויטיין מציין שאתו גאון בבלי, שכתב במאה העשירית את האגרות הנזכרות, כותב באורח אישי ביותר אל רוב ראשי הציבור באותם מקומות קטנים בדרום תימן, ומכאן יש ללמוד שישובים יהודיים אלה היו ידועים.

צירוף זה של כירור פרטי פרטים והעלאת מסקנות היסטוריות כוללות הוא כידוע קו בולט בחיבוריו ההיסטוריים של גויטיין, וכמיוחד בעבודתו הכבירה 'חברה ים-תיכונית'.

אף במחקריו על תולדות יהודי תימן לאור תעודות הגניזה ביקש גויטיין להעלות תמונה כוללת. מעניינת במיוחד היא הסכימה, שגויטיין משרטט אותה, לתולדות ההגירות שמהן נבנה הישוב היהודי בתימן עד תקופת הגיאות של סחר הודו במאה השתים-עשרה. גויטיין קובע, בדרך ההנחה וההשערה, רבדים אחדים בהגירות אלה. על הראשון מעידה מערת הקבורה בבית שערים, מן המאה השנייה או השלישית לספירה, שהכתובות שבה מלמדות, שנקברו בה יהודים יושבי תְּמֵן. החומר ההיסטורי לתקופה זאת מועט ביותר, וגויטיין מניח, שיהודים אלה היו סוחרים שלקחו חלק במסחר הבינלאומי בתקופה הרומאית המאוחרת. הרובד השני של ההגירות נתהווה ביסודו מפליטי חרב של רדיפות ביזאנטיות, ובכללם יהודים שהגיעו לדרום ערב מצפון של חצי-האי.⁹ בהרחבה רבה יותר הוא דן בשני הרבדים הבאים: השלישי והרביעי. כרובד שלישי הוא מגדיר את ההגירה לתימן מאיראן ומעיראק בדרך היבשה, במסלול שעבר בארץ ימאמה (הנוכרת כמה וכמה פעמים בתעודות הגניזה) שבערב המרכזית, מערבית לבחריין. מהגרים יהודים אלה נלוו אל השליטים הזידיים שמוצאם היה מצפון איראן ובמאה העשירית שלטו בחלקים של תימן, והעיר צעדה שבצפונה של תימן נעשתה מרכז שלטונם באזור זה. הרובד הרביעי נתהווה אף הוא מהגירה מאיראן ומעיראק, אלא שהגירה זאת היתה בדרך הים, וגרמו לה התמורות במסחר הבינלאומי, שהעבירו את כובד משקלו מן המפרץ הפרסי אל דרום ערב.

כביסוס נוסף לתיזה שלו — האומרת שבתקופה שבין המאה השמינית למאה העשירית נוספו לישוב היהודי, שכבר היה קיים בתימן מאות שנים, גלי מהגרים מאיראן ומעיראק — הביא גויטיין אף את העובדה, שמסורותיהן הלשוניות של יהודי תימן, במקרא, במשנה ובתלמוד הבבלי, יש בהן יסודות בבליים חשובים. הוא אף מציין פרט מעניין בדבר שמו של מייסד המשפחה היהודית המסועפת, שעמדה בראש יהודי תימן מסוף המאה האחת-עשרה עד המחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה. שמו של האיש, הידוע כאבי המשפחה הוא בונדאר, ושם זה הוא ממוצא איראני.

אכן, לא כל חלקיה של סכימה זאת לגיבושם של רובדי הישוב היהודי בתימן מתועדים במידה שווה — עיקר התיעוד המצוי בידינו עניינו לשלושת הרבדים האחרונים. אבל עם זאת, גויטיין היה הראשון שבא להעמיד את קווי המבנה

7 שם, עמ' 33-52.

8 שם, עמ' 38.

9 שם, עמ' 37.

ההיסטוריים המבקשים לתאר את התהוותו של הישוב היהודי בתימן בימי הביניים. מרהיבה ומרתקת היא תמונת מקומם של היהודים בסחר הודו במאה השתים־עשרה. כידוע, נושא זה חשפו גויטיין מיסודו. באותם ימים, הוא קובע, נמצא השבט התימני, משום מעמדם של יהודי תימן במסחר הבינלאומי, בעמדה 'כל־יהודית'¹⁰. כל מי שהגיע לעדן, ובכלל כל מי שביקש לעסוק במסחר של המזרח הרחוק, פנה אל ראשי הציבור בעדן, כדי לקבל את הדרכתם. 'בכל התקופה הזאת יהודי תימן מופיעים בכתבי הגניזה כמדריכים וכנדבנים, כנותנים לא כמקבלים'¹¹. היו משפחות שתפסו מקום חשוב מאוד במסחר במשך דורות, ובכללן משפחת מצ'מון בן־יפת, שהיה 'פקיד הסוחרים'. טיבה של מישרה זאת, שהיתה לה חשיבות לא רק בהיסטוריה היהודית אלא גם בהיסטוריה הכללית, נתברר לגויטיין מתוך עיון מפורט בכתבי הגניזה; הוא ראה ש'פקיד הסוחרים' היה בא־כוחם המשפטי של סוחרים זרים, דאג לכל ענייניהם של מפקידיו, קיבל את הסחורות ועסק אף בעניינים רבים נוספים. גויטיין אף הבהיר את עמדתו הגבוהה של 'פקיד הסוחרים' בחברה היהודית ודן בתארים שהוענקו לו. אותו מצ'מון הנזכר 'היה נקוב בשבעה שמות' וביניהם 'נגיד ארץ תימן', 'אלוף' (תואר בישיבות כבל) 'ידיד הישיבה', 'סגולת הישיבה' (תואר ישיבת ארץ־ישראל).

ברור ומחזור, שאין אנו יכולים לומר כאן אלא דברים מעטים על מחקריו הגדולים של גויטיין בתולדותיה ובתרבותה של יהדות תימן בימי הביניים, אשר כל אחד מהם יש בו חשיפה וגילוי של נושא חשוב. אבל דומה שראוי לומר מילים אחדות, בבחינת ניסיון לסיכום. מכלול המחקרים של גויטיין בתולדות יהודי תימן לאורם של כתבי הגניזה מהווה למעשה חטיבה בתוך כל חטיבות מפעלו הכביר בחקר הגניזה, שבהן עוסק חברי שאל שקד במאמרו. אך אם נבוא לשאול מהו האור, שמחקר הגניזה זרעו על יהדות תימן, מה הוא העיקר בתרומותיו הרבות והגדולות של גויטיין בתחום זה, דומה שהתשובה תהיה ברורה: מלבד השפע העצום של ידיעות על נושאים שונים (ובכללם: יחסי תימן וארץ־ישראל, תימן ובבל והגאונות, רובדי הגירות לתימן), וכך ידיעות על אישים ועל פרטים רבים, הרי שראייתנו הכוללת נשתנתה בתכלית: הישוב היהודי בתימן נשתרע על פני שטחים נרחבים ביותר; הקהילה קיימה קשרים מהודקים עם קהילות אחרות; חיי הציבור היו מפותחים ומגובשים; חיי המסחר משגשגים (במאות האחת־עשרה והשתים־עשרה) — עולמה היהודי של תימן הביניימית מצטייר אפוא לפנינו בצורה חדשה.

העיטוק ביהודי תימן היווה, לדידו של גויטיין, מכלול אחד שלם. עניינו אותו גם אישים שפעלו בתקופה החדשה ואירועים שאירעו בה. המהדורה שלו ל'מסעות חבשוש (חזיון תימן)', פרי עטו של ר' חיים בן יחיא חבשוש, חושפת לפנינו פרקים רבי־עניין ממסעו של פרופ' יוסף הלוי בשנת 1890 (חיים חבשוש ליווה את יוסף הלוי, שבא לתימן לשם גילוי כתובות שבאיות, במסעו). גויטיין הוציא לאור את החיבור, הקדים לו מבוא, ואף תרגמו לאנגלית. חיבור היסטורי אחר שגויטיין הוציאו לאור הוא 'ספר אשכולות מרוורת' לר' סלימאן בן יחיא חבשוש¹². המתאר את המצור שהטיל האמאם יחיא בן אלמצור על צנעא בשנת 1904 ואת סבלות תושביה היהודים. בעל אופי מיוחד הוא המחקר 'בתי היהודים ושכונותיהם בעיר צנעא', הדן בתקופה שלפני

10 שם, עמ' 39.

11 שם, עמ' 169-171.

12 שם, עמ' 141-159.

גלות מוזע (1678-1680 לספירה). שטרות מתקופה זאת שימשו לגויטיין מקור לשחזור כולל של השכונות היהודיות בצנעא וכן לתיאור מבנהו של הבית היהודי. כמו כן הוא דלה מהם נתונים לתיאור ענפיה של משפחה תימנית מפורסמת, משפחת אלעראקי, במשך עשרה דורות.

אפשר להמשיך ולספר שעות ארוכות בעבודותיו של גויטיין על יהדות תימן, שיש בהן קריעת שערים אל עולם מופלא, תוך שאיפה מתמדת להגיע אל שורשיו ואל תכלית מהותו, והנחת מסד איתן להכרת בחינות חשובות שלו. בכך יוכח כל הקורא בקובץ מאמריו, 'התימנים', שמכון בן-צבי זיכנו בו, בעריכתו של ד"ר מנחם בן-ששון. ועוד יראה הקורא – ודבר זה מתבקש שנאמרו בלשון הדגש – כי ממכלול חיבוריו של גויטיין על עדת תימן עולה קו של אחדות ורציפות היסטורית אורגאנית. מרובים נושאים של החיבורים ושונים המקורות להם – מסורות שבעל-פה, תעודות גניזה, כתבים ששרדו בעדה – ועם זאת מצטרפים החיבורים למסכת אחת, שהיא עשירת תכנים ועתירת צדדים, מסכת תולדותיה ותרבותה של עדה מיוחדת במהותה, מן הכולטות בעדות ישראל. מחקריו של גויטיין על יהדות תימן יישארו נכסי דור ודור, להכרת העדה ולידיעת עברה.

צפון-מערב אתיופיה – שבו מרוכזים רוב היהודים

מפת יפנים